

NEPATŘIČNÁ PROMLUVA NA ZÁVĚR KOLOKVIA K POCTĚ BEDŘICHA LOEWENSTEINA

František Šmahel

An Inappropriate Preface to End a Seminar in Honour
of Bedřich Loewenstein

The author approaches Loewenstein's *Víra v pokrok* (Faith in Progress) from the perspective of an historian and researcher for whom the construction of history takes preference over reflections on it. As a mediaevalist he focuses on the starting points of Loewenstein's book and the European idea of progress – namely, Christian 'soterial' history. The author relativizes the often schematic linking together of the ideas of Modernity and novelty, which began with the Modern Age. And using several examples, the focus of which is in the cultural milieu of the court of Charles IV, he demonstrates the use of their terms, meanings, and functions in the world of Late Mediaeval man.

František Šmahel (*1934) působí v Centru mediévistických studií při Filosofickém ústavu AV ČR, fsmahel@iol.cz

Netuším, co to přítele Viléma Prečana, muže tak prozíravého a organizačně zdatného, napadlo, že mne zařadil na závěr dnešního rozjímání. Nemusím snad dodávat, že nejsem sto naplnit jeho zadání. Objevilo se na pozvánkách dříve, než jsem se stačil ohradit. Jako historik, který dějiny staví a na reflexe o nich nemá talent, Vám mohu slíbit jedině: budu stručný.

Je pro mne příznačné, že vždy něco přehlédnou. Když jsem byl na tramvaji, špatně jsem si zapsal čísla linek a můj kolega marně čekal na vystřídání, zatímco já čekal na jiném konci Prahy. Také tentokrát mi zprvu nedošlo, že se mé téma váže k názvu poslední kapitoly Bedřichovy knihy. Místo, abych si zadání ulehčil, začal jsem číst knihu od začátku. Zhruba v polovině jsem získal pocit, jako by autor začal klesat pod tíhou olbřímího úkolu. Už mu nic jiného nezbyvalo, než postupovat podle předražené osnovy. Máloco se v ní totiž odvíjí samo od sebe, vše by mohlo být nasvíceno a pospojováno jinak. Umdlávat jsem začal i já, protože jsem autorovy reflexe z četby nemohl na rozdíl od něho dále reflektovat v téže převážně teoretické rovině a vertikálně v celé časové ose. V tom jsme odlišni,

protože prameny našeho poznání jsou odlišné, i když jsme si oba byli v něčem velmi blízko. Alespoň se mi to tak zdálo. Nemám předpoklady k tomu, abych mohl knihu posoudit jako celek, tím méně pak ji porovnat s obdobně zaměřenými díly, s nimiž se Bedřich Loewenstein vyrovnává v poslední kapitole. Uchýlím se k parabolě: v galeriích a výstavách moderního umění se vracím k jednomu, dvěma či třem dílům, které bych chtěl mít doma. Bedřichova kniha by k nim nepatřila. Kdyby měla rejstřík, tak si ji však rozhodně koupím. Když budu hodně upřímný, tak nikoli proto, abych ji měl po ruce u svého stolu. Byla by ve vzdálenější části knihovny, stále však ve společnosti velkých autorů a myslitelů, včetně některých, o nichž píše.¹⁰⁷

A nyní, bez ohledu na zadaný úkol, Vám mohu nabídnout, i když o to třeba nebudete stát, několik málo urovnaných postřehů očima medievisty. Mýlně jsem se domníval, že se Bedřich Loewenstein otočí k antice a ke středověku zády. Hned na počátku mne však upoutala formulace o starověcích Řecích, kteří už poznali představu změny k lepšímu jako výsledku lidské dovednosti. Hodně místa přitom věnuje Platonovi, tomu Platonovi, který přes anglického reformátora Jana Wyclifa ovlivnil i české smýšlení o dějinné nevyhnutelnosti. Vše, co se stane, se musí stát, a i když je to předem dáno, přece jen je to v této pozemské neeschatologické perspektivě krokem vpřed. Jinými slovy, pokroku lze dosáhnout i návratem k prazdrojům etc. Vypomohu si citací, a to Johna Locka, citací, která zaujala i Bedřicha. „Největší část lidstva nemůže vědět, a proto musí věřit.“ Nikdy bych se na tuto teorému nezmohl, mohu ji však z vlastní zkušenosti potvrdit.

O kus dále jsem se dokonce dočetl, že již „dějiny vrcholného středověku v mnoha ohledech živily v lidských myslích také obraz pokroku“. Hle, je tu slovo, které středověká čeština neznala. Ojediněle se u Chelčického objevuje sloveso „pokročiti“, tj. udělat několik kroků. V latině tomu odpovídalo sloveso *progredi*, jež mělo dvě substantiální formy, *progressio* a *progressus*, jež obě mohly mít i náš význam. K tomu se mi zatím nepodařilo sehnat přímé doklady. Avšak, co bylo a je pokrokové, musí být nezbytně „nové“ nebo „moderní“. Tady se již máme čeho chytit. Co všechno nebylo ve středověku „nové“? *Poetria nova*, *ars nova*, *devotio moderna*, *opinio modernorum*. Z toho ještě neplyne, že vše, co mělo nádech starožitnosti, co bylo *vetus* anebo *antiquum*, bylo synonymem úpadku nebo pokleslosti. Naopak, je příznačné, že staré mělo punc kvality, jak by ne, když na počátku křesťanské kultury stála kniha všech knih, Bible. Všude tam, kde zasáhla

107 Při korekturách 3. prosince 2009: Zalekl jsem se vlastní neomalenosti. Jak jsem to mohl říci, když jsem *Víru v pokrok* v anketě Lidových novin zařadil mezi knihy roku 2009?

antika, bylo na vlastní oči možné spatřit mnohé, čeho současnost nebyla schopna. Avšak ani na sever od Alp a na západ od Rýna nechybělo povědomí o velkých učencích, literátech a umělcích starověku, povědomí neustále udržované a rozšiřované univerzitní výukou. Zmínil jsem již, jak si Platona adaptovali wiklefiště.

Zavítejme na chvíli do doby našeho Karla IV. Stále častěji se v ní setkáváme s výrazy jako *moderni*, *prosatores modernorum* nebo *usus modernus*. Dychtivost po novém vyjádřil Karlův kancléř Jan ze Středy nadšeným výrokem: *nova, omnium novitatum novissima*. Sám Karel IV., tento milovník starých pořádků a nových uměleckých tvarů, sepsal dílo s názvem *Historia nova de s. Wenceslao*. *Novitas* a *modernitas* ztratily již zhusta pejorativní nádech a byly znakem nové doby. Kronikář František Pražský dokonce nabyl dojmu, že *post turbulenta et inordinata tempora quasi aurea secula advenerunt*.

Na témže dvoře Karla IV. přitom rašily zárodky humanismu zanesené sem kdysi římským tribunem Colou di Rienzo a jeho korespondencí s Janem ze Středy. Svár, který se odehrával v myslích prelátů a kleriků zasažených záblesky pohanské antiky, se nevyhnul ani samotnému císaři Karlovi. Jak jinak si vysvětlit jeho přání básníku Petrarckovi, aby ho zařadil mezi nejvýznamnější muže nové doby v jeho spisu *De viris illustribus*? Petrarcka mu tuto poctu odepřel s vysvětlením, že k tomu nestačí „lesk jména a nicotný diadém.“ Také Jan ze Středy byl chvílemi ve střehu, aby se císaři nejevil svými zálibami v rozporu s biskupským oficiem. Někdy v letech 1368–1371 v dopise Karlovi píše: „Nechť je mne daleko, abych se nadále těšil z knih pohanů“, a slibuje, že se bude věnovat pouze knihám evangelia, a to v pokoře ducha, v bázni boží a v naději na věčnou spásu. Příliš se mu to nedařilo, neboť zhruba o deset let později se v listu císaři znovu zřekl světské vědy a poezie. Podobnou konverzí jen o málo později prošel arcibiskup Jan z Jenštejna. Z prostopáského epikurejce se pod vlivem těžké choroby stal strohý asketa, pohybující se mezi mystickými výlevy a mezi horlivou službou nově nabytému arcibiskupskému úřadu.

Na jiném místě Bedřich Loewenstein praví s odkazem na H. Diwalda: „V politickém ohledu středověk ztroskotal, vykonal však ‚porodnickou‘ službu při ‚zrození novověku‘. Rudimentárně vzato ANO, neboť ve vrcholném středověku vzniklo město, a to nikoli jen jako obnovená antická polis, ale jako pramoderní západní, veskrze městské civilizace. Na značném kusu raně novověké Evropy došlo v tomto ohledu k retardaci, leč již od konce 18. století to bylo znovu město a jeho kultura, které pobořily středověké hrady.“

Pokračuji v klasobraní. Pro humanisty byla idea pokroku podle Bedřicha Loewensteina poznamenána jistou ambivalencí: počátky tradičně předstihují vše, co následovalo. Jestliže se autor v úvodu přiznal, že v jeho mladých letech, krátce po druhé světové válce, byl pokrok natolik všudypřítomným heslem, že nemohl

zůstat bez následku na duši a myslí celé generace, pak to potvrzují. Nejvíce mne jako studenta lákaly počátky, a ne náhodou tehdy počátky renesance a humanismu. Tato empatie pro počátky nového se se mnou dlouho vlekla, čas od času se vynořovala a jen nerad jsem si připouštěl, že dějiny nejsou jen dějinami počátků, i když v nich něco neustále počíná. Také manýrismus a baroko měly právo na svou dějinnou roli. Pochopit se to dá, otázkou je, zda se historik neblíží tepelné smrti, když se snaží pochopit vše.

B. L. na jednom místě cituje Vasariho. Toho jsem si také vybral, avšak pro dokumentaci jiného dějinného fenoménu, individualismu. Renesance skutečně nezrodila vše, velké individuality nalezneme v každém století dlouhého středověku. Tím trochu Bedřicha doplňuji, i když uznávám, že teprve od dob renesance se evropského ducha zmocnilo přímo hmatatelné tíhnutí k individuálnímu sebeuskutečnění. Dříve než se idea pokroku mohla ve středověku v zárodečné podobě objevit, bylo mimo jiné třeba překonat ideál návratu k zlatým věkům. Mohlo se tak stát na poli učenosti a krásných umění teprve tehdy, když bylo dědictví minulosti nejen poznáno, ale i překonáváno. Individualismus učenců i umělců – jak jinak – to nedočkavě předcházela. Literáti, ve středověkém pojetí ti, co slovem i písmem ovládali latinu, někdy své autorství skryli do akrostichů, jindy je dávali najevo v dedikacích svým chleboďárcům.

Vasari je jeden z mála umělců, na něž se Bedřich odvolává, přičemž šlo o muže, který vynikl více jako historiograf než jako tvůrce slánky či sochy Persea. V této souvislosti stojí za zmínku, jak málo místa náš autor ve svém uvažování věnuje jiným Múzám. Což v umění není rovněž patrný „pokrok“? Nemám tu na mysli vyvyšování jedné epochy, jednoho stylu, jednoho umělce nad jiné, nýbrž vědomí nového, které sami malíři či sochaři měli o svých dílech. Tak jako tak na mnohé neznáme odpověď. Proč jeden málo známý malíř neopomněl napsat na rám obrazu *Alegrittus Nutti me pinxit A. M. CCC. LII.* a jiní, vystavení vedle něho v téže Vatikánské pinakotéce, tak neučinili? Jsme ale již v druhé polovině 14. století, kdy se na pařížském dvoře Karla V. dobře vědělo, že tvůrcem královských pomníků v Saint Denis je André Beauneveu, a kdy se jeho pražský kolega Petr Parléř dokonce sám zpodobnil v galerii nejvyšších státních a církevních činitelů v triforiu katedrály sv. Víta. Ani jeden z nich přitom nepřekonával antické, nýbrž soudobé umělce.

Znovu k Vasarimu a jeho *Životopisům nejvýznamnějších malířů*, sochařů a architektů. Hned v biografii prvního z nich, florentského malíře Giovanniho Cimabua, se dočteme, že tento umělec sice napodoboval Řeky, že však značnou měrou přispěl ke zdokonalení umění tím, že je z valné části oprostil od jejich těžkopádného stylu. I když však byl Cimabue podle Vasariho takřka první příčinou obnovy malířského umění, byl to přece jen jeho žák Giotto, kdo dospěl ještě výš

a „otevřel tak bránu pravdy těm, kteří ji přivedli k dokonalosti a velikosti, jichž jsme svědky v našem století“. Středověká hudba za malířstvím a sochařstvím populhávala. Mutatis mutandis by však stálo za to zjistit, co si o svém díle ve vztahu k svým předchůdcům mysleli mistři manheimské školy a hudební géniové, kteří je následovali. Dosti však hledání toho, co v knize není. Jistě jste postřehli, že si tak vypomáhám nejen z vlastní bezradnosti, ale i ze zjevné neschopnosti něco podstatného vám ke knize sdělit.

Na závěr prozradím něco na Bedřicha. Vždycky se nedíval jen dopředu. Když jsme v roce 1969 spolu zmáhali Staré zámecké schody, vznášela se již nad Historickým ústavem, k němuž jsme směřovali, pohroma normalizace. Oba jsme věděli, že je konec oblevy, která sotva začala. Místo lamentování mi Bedřich povídá: „Představ si, že jsme ta léta vůbec nemuseli zažít. Berme to jako přízeň osudu.“ Tak nějak to řekl a pro mne byla jeho slova dalších dvacet let posilou. Bedřich jistě na tuto epizodu zapomněl, nikoli však na smysl toho, čím mne povzbudil. Hned v druhé větě svých *Několika úvah k vlastním osmdesátinám* praví, že vše v jeho životě „mohlo dopadnout i jinak nebo vůbec nebyt“. Kéž by ti mladí mezi námi mohli i nadále rozhodovat o svém osudu.